

A DEBRECENI ÚJORTODOXIA TEOLÓGIAI LÁTÁSMÓDJA

Kovács Ábrahám¹

A magyar protestáns liberális teológia dogmatikai felfogását, még pontosabban szólva, a hit-tételekről való gondolkodását legjobban a folyóiratokban leközölt cikkekből lehet rekonstruálni igen kitarató munkával.² Az 1860-as és 1870-es években lejátszódó heves vitákban mind a liberális mind pedig a kialakuló újortodoxia hívei nem mindig szabatosan, rendszerezetten és nagy gondossággal fejtették ki a teológiai állásfoglalásukat egy-egy témában. Azonban éppen a vita akut volta, néha egészen meglepően alapos kritikákra ragadtatta el mind a két oldal híveit. Emiatt mégis vannak olyan krisztológia és szótériológia, sőt ekkleziológiai kérdések, amelyeket sikerül rekonstruálni. A jelen tanulmány nem feltétlen egy-egy dogmatikai témakört jár körbe, hanem inkább annak a az eszmei és gondolati keretrendszernek felvázolására törekszik, amelybe egy adott típusú teológiai gondolkodás beilleszthető. Így válik, sokszor szinten még a résztvevők számára is észrevétlenül, igen hangsúlyossá a vallásfilozófiai megalapozottság eszmeisége a dogmákat megvitató teológusok számára.

Vallásfilozófiai alapvetés: az eredően immanens és transzcendens világnézet összeütközése

A magyarországi liberális teológusok az ortodox teológia elutasítása során ellenfeleiket nem tartották jobbaknak a vaskalapos pápistáknál. Szerintük ugyanis a katolikusok az „auctoritást” a pápai tekintélyre és az egyházra helyezték, míg azok akik, „evangyéliomi elvűnek kívánnak címeztetni” ugyanezt a Szentírásra ruházzák.³ Itt egyértelműen egyfajta sematizálással, meglepően könnyed leegyszerűsítéssel találkozunk. A liberális teológusok a maguk rendjén – talán a felvilágosodás túlzott önbizalmából örökölt göggel – az ész abszolút biztosnak tartott valóságába helyezték bizalmukat. Erre az érzékeny pontra az ortodoxok nagyon jól rátapintottak. A keresztyén vallást, a Szentírást, a hitvallásokat ugyanis nem lehet „csak az ész és a lelkiismeret törvényei” szerint megítélni – ahogy ezt a liberális teológia vallja.⁴ Az 1875-ben megjelent *Debreceni Hitvalló Nyilatkozat* első lényeges megállapítása is az volt, hogy a tételes vallástól elszakadt egyén a „puszta emberi észre” bízta magát, amely „könnyen téved, mivel természetileg korlátolt és a korszellemtől” is függ. Ez a modernkori hitvallás elismeri az ész „kitűnő jelenségeit, roppant vívmányait”, de hangsúlyozza annak „korlátolt és tökéletlen voltát is”.⁵ Ebből a látásmódból következik, hogy az Ész nem tekinthető „biztos kalauznak”, azaz abszolút egyedülálló kritériumnak, legalábbis a hívő ember számára nem. A debre-

¹ Prof. Kovács Ábrahám, PhD. a Selye János Egyetem Református Teológiai Kara Történelmi Tudományok Tanszékének vezetője. E-mail: kovacsab@uj.sk

² Ez a munka, egy korábbi kutatásom újra gondolt és kibővített változata.

³ Ballagi Mór, „Nyílt levél az »Evang. prot. lap« szerkesztőjéhez I.”, *PEIL* (Protestáns Teológiai és Iskolai Lap) 18. 5. (1875. január 31.), 129–138. (p.133).

⁴ Kiss János, „Egy hittanár új rohama a hit és egyházvédő ellen”, *EPL* (Evangyéliumi Protestáns Lap) 1. 21. (1875. május 21.), 161–164. (p. 162).

⁵ Tóth Sámuel, Menyhárt János, Tóth Mihály és Balogh Ferenc, „A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban I.”, *EPL* 1875. 1. (1875. január 1.), 3–5. (p. 3). Vö. Küroszi Theodorétosz: *Az Úr emberré válásáról 17*: „nagy érték az értelem, de gyógyításra szorul”. Pásztori-Kupán István, „Hagyomány és viszonyulás”, *Református Szemle* 103. 2. (2010), 163–176. (p. 167).

ceni szellemi mozgalom vezére Balogh Ferenc, dogma- és egyháztörténész volt, aki a debreceni újortodoxia szellemi vezére lett id. Révész Imre nagytemplomi lelkész után. A fiatal tanár szellemesen válaszolt Ballagi Mór budapesti liberális teológus azon vádjára, hogy a protestáns ortodoxia gyakorlatilag teljesen úgy működik, mint a Vatikán. Érvelésüket ellenük fordítva azzal vágott vissza, hogy míg a katolikusok az „infallibilis” pápában hisznek, addig a liberálisok az „infallibilis” észben.⁶ Gyakorlatilag ugyanezt az érvet ismétli meg Hajnal Ábel békési református esperes is: a Protestáns Egylet bizonyos tagjai „magoknak vagy legtágasabb értelemben a papoknak követelik” az infallibilitást.⁷ A nagyvonalakban felvázolt történeti keretek után vizsgáljuk meg a vallásteológiai, vallásfilozófia keretrendszerét és az abból fakadható tartalmakat.

A liberális–ortodox vita alapvetően az eltérő axiómákra épülő „hit-világnézeti rendszerből” érthető meg. A kiindulópont teljesen más mindkét irányzatnál, de – hogy bonyolult legyen az elemző dolga – egymás gondolati rendszeréből is átvesznek elemeket, mégpedig úgy, hogy azokat átszűrjük saját rendezőelvükön. Az ortodox álláspont a liberalizmus „észből kiinduló axiómáit botránykönek találja”. Szerintük a természettudományos és történeti kritériumok teológiára való alkalmazása „következtesen a materialisztikus állásponthez vezet”. Ezzel természetesen az ortodoxok a lehető legfenyegetőbb képet festették a hazai liberális teológia lehetséges végkifejletéről. Ahogy erre Karl Barth rámutatott, a teológia- és szellem-történetben volt erre bőven példa. Sokszor éppen ez a radikális álláspont valósult meg, mint például a teológus David Strauss, a filozófus Feuerbach vagy épp Marx világszemléletében.⁸ Mindazonáltal ezt óvatosan kell kezelni, mert ez csak az egyik, igaz, az ortodoxok és maga az egyház számára cseppet sem kívánatos végkifejlete lehet a vallásos liberalizmusnak. A materializmus teljesen elvetette Istent és a vallást, a radikális filozófus pedig levonta a szükségszerű logikai következtetéseket a liberális vallásbölcseleti álláspontból. A liberális, modernnek nevezett teológia a hagyományos teológiai istenértelmezést és vallásfelfogást az egyházon belül igyekezett módosítani, de ehhez túlfeszítette a teológiai kereteket. A konfliktust valójában ez idézte elő.

A két tábor eltérő istenfogalma jól szemlélteti a vallásfilozófia keretrendszerből fakadó dogmatikai állásfoglalásoknál megjelenő különbséget. Míg a liberálisok Istent olyan abszolút szellemként képzeltek el, amely (és nem aki!) az emberben lakozik, sőt azonos azzal, addig az ortodoxok Istenről általában, mint élő személyről, személyi valóságról beszéltek. Persze meglepő, sajátos egyéni vonások is előfordultak egy-egy teológiai gondolkodásrendszeren belül. Volt olyan újortodoxiához tartozó személy, aki a vallásbölcseleti eszköztárral fejezte ki gondolatait. Heiszler József - kitűnő filozófiai alapokkal rendelkezve - bátran mert „Abszolút Szellemként” beszélni Istenről. Heiszler ugyanakkor, a liberális teológusokkal ellentétben azonosította az „Abszolút Szellemet” a Bibliában kijelentett, Jézus Krisztusban testet öltött Istennel, és sohasem az emberrel.⁹ Ezzel a hagyományos hit mellett tette le a voksát. Meglepő sajátossága a heiszleri vallásfilozófiai gondolkodásnak hogy elkerülte a hegeli bölcselet azon vonását, mely szerint a saját filozófiája a keresztyénség felett áll. Az előbbi elsődlegesen, de nem kizárólagosan általános vallásbölcseleti elképzelésen nyugszik, az utóbbi pedig elsősorban bibliai megalapozottságú teológiai istenkép. Az észről vallott elképzelés

⁶ Balogh Ferenc, „Nyílt válasz Ballagi Mór úr 2. nyílt levelére II.”, *EPL* 1. 15. (1875. április 9.), 133–138. (p. 133).

⁷ Hajnal Ábel, „Absque ira et odia”, *EPL* 1. 23. (1875. június 4.), 100–104. (p. 102).

⁸ Karl Barth, *Protestant Theology in the nineteenth century* (Grand Rapids, Michigan: Eerdmans, 2002), pp. 546 k. Lásd még: McGrath, pp. 97–98, 296–297.

⁹ Heiszler József, „Korlátlan protestantizmus”, *MPEIFő* (Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező) 5. 9–10. (1874), 413–426. (p. 414).

még jobban érzékelteti az egyházi megújulás ügyének egyaránt elkötelezett kétféle teológiai (világnézeti) látásmód közötti különbséget.

A liberálisok hitték, hogy a hitet és a tudományt, pontosabban a 'vallás-erkölcsöt', ahogy azt ők megfogalmazták, és a tudományt egymással teljes mértékben összhangba lehet hozni, de úgy, hogy a modern eszmék diktálják a tempót. Lényeges kiemelnünk a következőt: a tapasztalatnak és az észnek hajlandók voltak alárendelni minden más hitben megfogalmazott teológiai igazságot. A liberális teológia sokszor jogtalanul azzal vádolta a debreceni újortodoxiát hogy a modern tudományt teljesen elveti. Ez nagyon felületes bíráló volt. Ellenkezőleg: a debreceniek meggyőződése szerint abból, hogy nem lehet a hitet teljes összhangba hozni a kortárs műveltségi fogalmakkal, „nem következik, hogy a hívőnek, vagy az ész nyomozódásainak biztos eredményét figyelem nélkül kell hagynia, vagy ha ezt nem akarná, a hittől el kell szakadnia”.¹⁰ A debreceni „hittani álláspont” igen összeszedetten mutat rá, hogy más az észnek és más a hitnek a „munkássági köre” ti. *az észé az ismeret, a hité az erkölcs országa*. Megállapítja, hogy mindegyik a másiktól függetlenül „munkálkodhatik” és „viheti az embert előre a tökéletesedés pályáján”. Amikor a kettő saját rendszerében a „tökélyesbítés” végcéljáért dolgozik és egymással érintkezik, akkor az érintkezés nem egymástól való függést, hanem kölcsönös támogatást kell jelentsen.

Az újortodoxia az ész feladatát abban látja, hogy kutassa a természet országában az ismeret tárgyait, de ezután „emelkedjen fel az ok és okozatok egybefüggő láncolatán a tapasztalat alá esőkről a tapasztalat felettiekre, a mulandóról az örökre, a végesről a végtelenre”.¹¹ A hit szerepét pedig abban jelöli meg, hogy világítsa meg az őskor azon történeteit, „melyekben Isten a maga gondviselő vezérletét, atyai szeretetét, és üdvkegyelmét kitüntette, majd kapcsolatban hozván a régmúltakkal a végső jövődőt s ozlatván ennek sötét kódét, emelje fel az embert a síron túl következő élet szemlélésére”.¹² Miután meghatározta a hit feladatkörét, a debreceni ortodoxia azt is megmondja, *hogyan* is végezze mindezt a feladatot a modernkorban élő teológus hitvalló szellemben. Rámutat arra, hogy a hit és az ész, a hit és a tudomány összhangba hozható valamelyest, *amennyiben* a tudományos vizsgálódás figyelembe veszi a hit, azaz a vallás szempontjait is. Eszerint a kutatás ne a szigorú történéssz, természetbúvár és bölcselkedő érdeklődésével, ésszerű szemlélődés és tudatérdekéből tegye, hanem „azon erkölcsi indokból [a debreceniek kiemelése – K. Á.] hogy akképp az embert annál határozottabban figyelmeztesse Istennel való viszonyára, mennyei rendeltetésére, ebből származó kötelemre, s meggyőzvé a maga bűnös voltáról, megismertetvén vele az Isten atyai szeretetét, és a Jézus Krisztusban mindeneknek ajánlott üdvkegyelmét, hálára indítsa és arra bírja, hogy a kegyelem feltételének eleget tenni ti. a Jézus Krisztussal, a maga gyarlósága érzetében annyira egyesülni törekedjék, hogy az ő példaadását s irányadó tanításait követve, s szellemétől vezérelve a bűnnel teljesen szakítson, s erkölcsi életirányát megváltoztatván, lassan-lassan annyira megjobbuljon, hogy oly indulat s érzület lakozzék benne, minő a Jézus Krisztusban.”¹³

Ezen sorokból kihallatszik a Heidelbergi Kátéban szereplő háládatosság alapvető hite, a bűnös ember megváltásra szoruló állapotának megváltoztatása és a Krisztus himnuszban is szereplő 'hasonló' indulatra vonatkozó utalás. Annak okáért az az indulat legyen bennetek, ami Jézus Krisztusban volt, aki nem tekintette zsákménynak...”. A biblikus, hitvallásos megfogalmazás igazi sajátossága a Debreceni Hitvallásnak. Az újortodoxia álláspontja szerint, bár a hitet és a tudományos műveltséget nem is lehet „tökéletes összhangba hozni, de igenis kies-

¹⁰ Tóth Sámuel, Menyhárt János, Tóth Mihály és Balogh Ferenc, „A debreceni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban IV.”, *EPL* 1. 5. (1875. január 29.), 37–38. (p. 37).

¹¹ *Ibid.*, p. 37.

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*

közölhető az, hogy az emberben magába, a szív és az ész összhangzásban legyenek”¹⁴ A debreceniek Pál apostol, Augustinus és Kálvin nyomán, de még jóval Barth előtt megfogalmazták azt a teológiatörténetben ismerős keresztyén tételt, hogy az ember magának készíti a vallást és az isteneket, de az igaz Isten az embertől függetlenül létező valóság. Rámutatnak, hogy már maguk a bibliai szerzők is megtették ezt a disztinkciót, mely szerint a gyarló ember fabrikálja saját isteneit, természetesen kiemelve a saját, önnön vallására vonatkozó istenfogalmat és vallásszemléletet az alap referenciarendszereiből. Ez az állítás minden népre (értsd minden emberre is) vonatkozik, kivéve Izrael népére és majd a lelki Izrael népére, a keresztyénekre is. Ez a sajátos, egyfajta disszonanciát is közvetítő látásmód öröklődött tovább a keresztyén tradícióban.

Az istenek anyagi kiábrázolását, szellemi-gondolati megszületését, illetve azok megfogalmazását a debreceni teológusok az embernek tulajdonították. A klasszikus feuerbach-i, a Peter Berger-féle¹⁵ vagy éppen bibliai megfogalmazás sajátos debreceni formuláját láthatjuk, mely szerint: „...a népek anyagiasították az isteneiket, s oly tárgyakat tiszteltek istenek gyanánt, melyen nem hogy isteni természettel bírnának, de még csak nem is létező lények, mert létezőket egyedül az emberi ábrándos képzeletből nyerték”¹⁶ Az ortodoxia szerint a modernsek látásmódja az mutatja, hogy az ember, az emberi ész teremti az Istent, és nem hiszik, hogy Isten az embertől független valóság lenne. És, itt érkezünk el egy igen lényeges következtetéshez. Ebből a sajátos vallásfilozófia látásmódból fakad, hogy a liberális teológusoknál tehát a transzcendens és az immanens, az emberi és az isteni összeolvad. Márkus Jenő helyesen észrevételezte, hogy a szabadelvűek itt az azonossági filozófiát alkalmazzák.¹⁷

A debreceniek az észvallást a hit megvallásával, annak keresztyén módon történő kifejezésével és bizonyágtételével állítják szembe. Az ész abszolút voltába vetett hittel, az ésszerűen megfogalmazott állításokkal, tételekkel ellentétben fontosnak tartják a hittételekhez való ragaszkodást. Hangsúlyozzák, hogy a szív nyugalma miatt is szükséges a keresztyén vallás tételes dogmáihoz ragaszkodni: „mert a hit, ha megháborítja is békés nyugalmaiban az embert az által, hogy bűnösnek és büntetendőnek nyilvánítja őt és ismerteti egy magát magával: de szabadulásra is utat mutat. Ha erkölcsi indokból, folyvást figyelmezteti is az embert az élet végére, de kiveszi a halál fullánkját az által, hogy a halált úgy tünteti föl, mint a boldog örökélet kapuját. Ellenben az ész a szívben nyugtalanúságot, zavart, fájdalmat, rettegést támasztani igenis tud, de azokat eloszlatni nem képes.”¹⁸

A debreceni hitvallás nyilatkozatának szerzői nagyon fején találják a szöveget, amikor kifejtik: tudatában vannak a két egymással egyenértékű vallásbölcseleti érvrendszer egymásmellettségének, amikor az alapaxióma az egyik oldalon az ész, a másikon pedig a hit. A nyilatkozat készséggel elismeri, hogy „a tételes vallás hitelvei, nem mind olyanok, melyek az emberi ész fóruma előtt teljesen ésszerűnek bizonyulhatnak be, de nem is akarnak azok az emberi ész igazoló pecsétjével ellátva, ésszerű tudat köntösében megjelenni, mert azok hittételek. De ha nem ésszerűek, nem is *észellenesek* inkább *észfeletti*ek; jellegüket az észfeletti ismereteket közlött isteni kijelentésből nyert eredetök nyomta rájuk.”¹⁹

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Peter Berger, *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion* (London: Faber, 1969).

¹⁶ Tóth Sámuel, Menyhárt János, Tóth Mihály és Balogh Ferenc, „A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban II.”, *EPL* 1. 2. (1875. január 8.), 13–15. (p. 13).

¹⁷ Márkus, pp. 54–55.

¹⁸ Tóth Sámuel, Menyhárt János, Tóth Mihály és Balogh Ferenc, „A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban II.”, *EPL* 1. 2. (1875. január 8.), 13–15. (p. 14).

¹⁹ Tóth Sámuel, Menyhárt János, Tóth Mihály és Balogh Ferenc, „A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban III.”, *EPL* 1. 3. (1875. január 15.), 21–23. (p. 21). vö. ugyanaz szerepel a következő cikkben is: Menyhárt János, „Észrevételek Ballagi Mór első nyílt levelének némely pontjaira”, *EPL* 1. 12. (1875. március 19.), 105–107. (p. 106).

A liberális teológia nem az emberek bűneiért megfeszített, meghalt és feltámadott Krisztust prédikálta, hanem a legeszményibb valláserkölcsiséget megvalósító ember Jézust hirdette. Hogy Ballagi Mór az ortodoxok szerint mennyire nem volt hitvalló és Krisztuskövető keresztyén, egyértelműen tetten érhető egyik nyílt levelében. A liberális teológia atyja így tesz vallomást: „az én hitem és életem irányadója nem más, mint az ész”.²⁰ Balogh Ferenc erre zseniálisan jó, elgondolkoztató választ adott találóan idézve Tertullianust: *Quid alieno uteris clypeo si ab Apostolo armatus es? Quid vestiris a nudo, si Christum induisti?,* azaz „Miért használod másnak a pajzsát, ha téged az apostol fegyverzett fel? Miért öltöztet téged a mezítelen, ha [már] Krisztust felöltöztet?”²¹

A fenti idézetből is világosan látható, hogy Ballagi az észvallást követte, és ha nem is imádta, „hódolata” mindenekelőtt az Észhez szállt, ahhoz az Abszolút Szellemhez, amelyet nem azonosított a Bibliában Jézus Krisztusban kijelentett istenemberrel. Ugyanez volt érvényes a Protestáns Egylet másik meghatározó alakjára, Kisantal Sámuelre is. A hitvalló Kálmán Lajos Ballagiék észalapú, névleg keresztyén vallásosságáról írja, hogy ha az észet tartjuk a szeretet forrásának, akkor „a keresztyén morál talajáról átlépünk az észmorál szóvirágos, de gyümölcstelen mezejére”.²² A liberalizmus észvallás keretében épített fel egyfajta erkölcsi történeti Jézus képet, akinek a személyében a magas etikai mérce megtestesülését látta. Balogh szórakoztató iróniával jegyezi meg egyik vita levelében: „üdvözljük (Ballagit) a nyílt őszinteségéért, ez már nem homilétai eljárás, nem csűrés-csavarás, és tojás táncz, de a legmeztelebbs confessio a legridegebb racionalizmus felől.”²³

Ugyanezt az érvelést a fentiekhez nagyon hasonló szavakkal használja a kijelentés Istenehez ragaszkodó Homolya István is a liberális Weber Sámuel ellen.²⁴ Jogosan teszi fel a kérdést, hogy „mondta e valaha apostol, vértanú, confessor, reformátor, egyházi atya, hívó keresztyén azt ki, hogy az ő irányadója a hitben nem más, mint az ész”.²⁵ Balogh alábbi bírálata liberális, dogmatikai szempontból tévtanítást hirdető teológizáló vallástudósok elevenjébebe talál amikor Ballagi megjegyzését tovább kritizálja: „ezennel köszönetet szavazhatunk (Ballaginak. A szerző megjegyzése), hogy megismertetett bennünket a dogma uralom ellen küzdők sarkdogmájával, s ez új, nem is *hapax legomenon*, mert a szentírásban nyoma sincs, valódi modern dogma, „hogy a hitnek és életnek nem más az irány adója, mint az ész” – uralma alá akarja juttatni egyházunkat és az egyéneket. Tehát új tekintélyt [kiemelés Baloghtól – K. Á.] állít fel a hit világában.”²⁶ Az emberi Észvallás tekintélyével, az ember önmagába vetett hitével állítja szembe Balogh a keresztyén hittételt. Az újortodoxia szellemi vezére a saját hitvallását így fogalmazta meg: „Mi nekünk a hitben, életben és halálban vezérünk a Jézus Krisztus és az ő igéje amint azt a szentírás tartalmazza: azt hisszük ez keresztyén dogma, s ha valaki ez alól is felakarna mentetni a keresztyéneket – nem az emberiségről van itt szó – akkor nem tudjuk, hol keressük a keresztyén jelleget.”²⁷ Ezt a megállapítást valóban lehet ortodoxiának nevezni hiszen a hagyományos teológia, a niceanum talaján áll. A debreceni teológiai tanárok el is fogadták az 'orthodoxia' a címkéjét Ballagiéktól.

Hogy teológiai értékelést tegyünk elmondható arról van szó, hogy a liberálisok – akár felismerték, akár nem akarták bevallani – kétségtelenül átlépték a Rubicont. Ők már nem nyi-

²⁰ Balogh Ferenc, „Nyílt válasz Ballagi Mór úr nyílt levelére”, *EPL* 1. 11. (1875. március 12.), 93–96. (p. 94).

²¹ „Miért használod másnak a pajzsát, ha téged az apostol fegyverzett fel? Miért öltöztet téged a mezítelen, ha [már] Krisztust felöltöztet?” Tertullianus, *De resurrectione carnis (A test feltámadásáról)*, 3. (PL 2, 799).

²² Kálmán Lajos, „Észrevételek Kisantal Sámuel hitvallására I.”, *EPL* 1. 32. (1875. augusztus 6.), 287–288. (p. 288).

²³ Balogh Ferenc, „Nyílt válasz Ballagi Mór úr nyíltlevelére”, *EPL* 1. 11. (1875. március 12.), 93–96. (p. 94).

²⁴ Homolya István, „Egy kis szóváltás a modernekekkel”, *EPL* 1. 24. (1875. június 11.), 209–211. (p. 210).

²⁵ Balogh Ferenc, „Nyílt válasz Ballagi Mór úr nyíltlevelére”, *EPL* 1. 11. (1875. március 12.), 93–96. (p. 94).

²⁶ *Ibid.*, p. 94.

²⁷ *Ibid.*

tott gondolkodású, haladó szellemű, hitvalló teológusok voltak, hanem az egyházas teológia szempontjából tévtanítók. Mit is csináltak ők valójában? Az amúgy nagyon szép haladó nemzeti, politikai és társadalmi liberalizmus életfilozófiáját a hegeli vallásbölcsezet segítségével teológiai szempontból nézve helytelenül igyekeztek átültetni a keresztyénség üzenetét hordozó testbe, a református és evangélikus egyházakba Magyarországon. A liberálisok hibája tehát nem a korabeli tudományok eszközeinek a teológiában történő alkalmazása (hiszen erre szükség volt, és az ortodoxok is alkalmazták), hanem az, hogy vallásfilozófiai antropológiájukkal magát az egyházi teológiát akarták felülírni.²⁸ Ők valójában kultúrprotestánsok voltak, azaz teológiával és vallással foglalkozó vallásbölcsesek, filológusok és vallástörténészek. Márkus Jenő frappánsan fogalmazta meg azt a jelenkori magyar protestáns teológiában és vallástudományban igen kevesek által észlelt igazságot, hogy a liberális egyházi teológusok alapján véve egyfajta vallástudományt, még pontosabban szólva „vallástudományi antropológiát” művelnek és nem teológiát.²⁹ Hasonló megállapításra jutott generációkkal később ifj. Révész Imre püspök is.³⁰

Hogy Balogh mennyire képes volt más eszmei síkokon is gondolkodni, illetve, hogy tulajdonképpen ő is a megújulás és haladás pártján állt, mégis tudatosan választotta a hit Jézus Krisztusban közölt tényét, azt a következő részlet tárja elénk meglepő világossággal: „Kérdésbe tesszük van-e valaki ment a világon dogma uralom alól? Van dogmája, mint láttuk, ellenfelünknek, van a fetisch imádónak, van az emberiség színe-javának és selejtesének egyaránt, csak az a kérdés, mily dogmái vannak, az *a fő kérdés itt mely dogmák* alól akar ellenfelünk felmenteni bennünket, hadd lássuk azokat, mert így általánosságban a minden mondás a semmit mondással határos.”³¹ Az észvallás az ember eleve jó voltába vetett határtalan hiten alapul, amely a megigazulásról szóló keresztyén tanítást az önerőből való tökéletesedéssel helyettesítve, a „legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes” Jézustól származó felhívását is másként értelmezi. Ez az ókori pelagianizmusnak modern köntösben való megisméltése volt. Az ész optimizmusán nyugvó *haladásba* vetett hitet felcseréli a Krisztushoz való hasonulással, az ő követésével, illetve az általa az embernek nyújtott megigazulással. Az emberbe, az emberi szellem nagyságába, az észbe vagy az emberi erőbe vetett hit alapján úgy véli, hogy önmaga által haladhat elő a tökéletesedésben.³² Ezzel szemben a Szentírás arról beszél, hogy az ember csak úgy lehet tökéletes, ha Isten őt Jézus Krisztusban annak látja. Egyedül csak Krisztus tudja megigazítani az embert, ingyen kegyelemből és hit által, ha az ember elfogadja bűnös mivoltát és azt, hogy önmagától semmit sem tehet jobbá válása, önnön tökéletesedése érdekében.

A szekuralizálódó vallástudományi, vallásbölcseleti és az egyházas teológiai premisszák elkülönülése

A két tábor álláspontjának alapvető különbségét az határozta meg, hogy ki milyen fogalomrendszerrel dolgozott, és mit tekintett valósnak, igaznak, igazságnak és ténynek. Az újortodox tábor számára a Biblia kijelentése igazságot tartalmaz, sőt az egyedüli igazságot, bárhogyan is

²⁸ Kovács Ábrahám, A vallástudomány és a protestáns teológia határkérdései és mai relevanciájuk Kovács Ödön rendszeralkotása kapcsán, *Vallástudományi Szemle* XI. évf. 2. szám (2015) 105-121. Lásd még: Kovács Ödön, „Teológia és új világnézet”, *PTSz* 1. 1. (1869), p. 5 kk. Kovács Ödön, „A teológia és a vallástudomány”, *PTSz* 1. 12. (1869. június 12.), 177–180 (p. 177).

²⁹ Márkus, p. 52. kk.

³⁰ Lásd Ballagi életútját elemző rész.

³¹ Balogh Ferenc, „Nyílt válasz Ballagi Mór úr nyíltlevelére”, *EPL* 1. 11. (1875. március 12.), 93–96. (p. 94).

³² Kálmán Lajos, „Észrevételek Kisantal Sámuel hitvallására II.”, *EPL* 1.4. (1875. augusztus 13.), p. 293–284.

fejtették ki azt majd a rendszeres teológusok. Ez ismeretelméleti szempontból egyfajta hitbeli állítás, amely az adott egyén számára valóságot jelent. A Szentírást egyedülállóan látja, amely abszolút érvényű isteni bölcsességet közöl. Ezzel szemben a teológiai liberalizmus szerint a Biblia a sok vallásos könyv egyike. Amikor a vallásfilozófia fogalomrendszerével kísérelték meg leírni a vallással kapcsolatos elveiket, a két tábor bemutatása abban hasonlított, hogy a vallást emberi alkotásként szemlélték. Az ortodoxok azonban mást értettek a vallás fogalmán, mint a liberálisok.

Az utóbbiak a keresztyénséget is emberi eredetű megvalósításnak tartották, akár nyíltan ki-mondták ezt, akár nem.³³ Míg a hagyományos keresztyénség talaján álló hívő teológus a világvallásokat (buddhizmus, hinduizmus és iszlám) és a különböző törzsi vallásokat az ember által alkotott vallásoknak (mintegy „alulról felfelé” irányuló kezdeményezésnek) tartotta, ezzel szemben a sajátját, a speciális kijelentés köntösében megjelent keresztyén örömhírt isteni eredetű, a személyes Istennek az emberhez („felülről lefelé”) történő megnyilatkozásaként szemlélte.³⁴ Ezt a különbségtételt a zsidó és a keresztyén teológiai gondolkodás úgy vezette be, hogy saját vallását kiemelte a vallások általános referenciarendszeréből és azt más területre posztulálta: így a vallások esetében már megállapított szabályok a keresztyén hitre nem vonatkoznak. Ennek következtében két halmaz jelent meg: egyikben az emberi indítékú vallások, a másikban Isten kijelentése található: ez utóbbi mentesül az előbbi kategóriát érintő kritikai kérdések alól abban az értelemben, hogy a vallások emberi kreálmányok, míg a Biblia hite felülről érkező kijelentés. Bár Barthnak tulajdonítják azt a mondást, hogy a vallás az ember alkotása, míg a kijelentésben Isten nyúl le hozzánk, ebben semmi eredeti sincs.³⁵ Maga a Szentírás is megteremtí az a különbségtételt. Balogh szerint: „pogány felfogás és szokás az a mi már Ábrahám korában dívott, a terafimok tiszteleténél, hogy az ember teremti saját képére istenét, akkor keze, most esze művelete által: a keresztyén felfogás az, hogy Isten teremté az embert a maga képére.”³⁶

Itt a logikai felépítmény és az arról vallott nézet a mérvadó. Mivel a vallást az ember teremti, következésképpen az isteneket is az ember teremti. Ezt látszik igazolni a sok kézzel alkotott ókori szobor is. A (zsidó-keresztyén) vallás azonban Isten létezését eleve bizonyításra nem szoruló ténynek tartja, és ez is axióma. A két axióma közül a keresztyén teológus önmagára nézve azt tartja kötelezőnek, hogy Isten van, ő létezik, ő irányít. Ez alapján véve szubjektív hit. A másik állítás, amely az észvallást és a fizikai tapasztalatot természettudományi értelemben hangsúlyozza, értelmezi és helyesli, és azt teszi meg mérvadónak, normának és dogmának, hasonlóan szubjektív döntésen alapszik. Abszolút értelemben véve nincs tárgylagosság, csak a szubjektívától az objektív felé való törekvés létezik. A tény, mint fogalom, az észvallás esetében a természettudományos módszerrel megfigyelt és igazolt tapasztalatra vonatkozik. A keresztyénségben pedig a tények a hit által igaznak és valósnak tartott dolgok. Itt a valóság fogalma nemcsak a fizikailag megtapasztalt valóságot jelenti, hanem egyidejűleg az azt bármikor felülről képes *transzcendensként megtapasztalt* valóságot.

³³ LIPTAY Lothar, *A keresztyénység viszonya más vallásokhoz. Második*, javított kiadás. (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2005), p. 93.

³⁴ Kovács Ábrahám, „Karl Barth és a vallási pluralizmus. Vallás, hit és hitetlenség”, *Teológiai Szemle*, LV évf. 4 szám (2012), pp. 202-213.

³⁵ McGRATH, Alistair E., *Bevezetés a keresztyén teológiába*. Ford. Zsellengér József. (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), p. 399.

³⁶ Balogh Ferenc, „Nyílt válasz Ballagi Mór úr nyíltlevelére”, *EPL* 1. 11. (1875. március 12.), 93–96. (p. 96).

Mindkét nézet tulajdonképpen hit- és meggyőződésbeli, a szubjektum által meghozott és akár tárgyilagosságnak tartott döntésből indul ki.³⁷ Azonban a valóság, a tény és az igazság fogalma mindkét tábor számára különböző premisszákon alapszik, és a kétféle nézet képviselői a sajátjuktól eltérő gondolati–filozófiai elképzeléseket nem igazán tudják elfogadni. A teológiának ugyanakkor a Szentírásen keresztül kijelentett, az embernek adott hitbizonyosságon kell nyugodnia. Ez a keresztyén hit alapja, az a biztos ismeret és szívbéli bizodalom, amely által az ember felismeri, hogy eredendően bűnös, szabad akaratából elfogadja a megváltást és a megigazítást, hogy Krisztussal örökké tartó boldogságban élve Istent dicsőítse és magasztalja.³⁸ Ezt a hitet támadta meg a humanisztikus elveket teológiai köntösben képviselő liberális egyházi gondolkodás. A liberális teológia nagyon sok mindenben hasonlított a hagyományos teológiához, de a szavaknak, kulcskifejezéseknek merőben más értelmet tulajdonított, és emiatt alapvetően radikálisan át kívánta írni a keresztyén hit alapjait elvetve a testi feltámadást, a szűztől születést, a váltságshalált, mert az embert alapvetően jónak tartotta a kortárs szellem hatásának következményeként. Ennek a törekvésnek esett áldozatul a keresztyén hit tartalma, az, amit a Credo második artikulusa, a krisztológiai hitvallási rész fogalmaz meg.

³⁷ Michael Polanyi: "The Stability of Belief", *British Journal for the Philosophy of Science* 3:11 (November, 1952): 217-232. Érdemes Polányi természettudományra alkalmazott ismeretelméleti állásfoglalását erre a vitára is alkalmazni. Valójában a "hit" határozza meg mind a két teológiai állásfoglalást, nem pedig a ténynek láttott, láttatott, empirikusan bizonyított valóság. A vita azon aspektusa érdekes, hogy a valóság létét egy egyénre vetítve, a hit szempontjából, nehéz vitatni. Annak vonatkoztatási rendszere viszont mindig szubjektív. Polányi kritizálja az abszolutizált 'objektív igazság' fogalmát, amely a 19. századi pozitívista gondolkodás (pl. történetírás is) ott van, valamint a természettudományos kutatásban is látenszen mint feltételezett premissza, anélkül hogy a *teljesen objektívnek* tartott kiindulópontról a kutató feltételezné, tudná hogy valójában az ő axiómája is egy hit. Az ő hite.

³⁸ Heidelbergi Káté 21. kérdése és válasza. „Mi az igaz hit?”.